

De lezer ‘ontletterd’

Het schrift is de belangrijkste uitvinding die de mensheid ooit heeft gedaan. Toch is er vanaf het moment dat schrift en lezen breder ingang begonnen te vinden veel kritiek op geleverd. Zonder twijfel de meest fundamentele kritiek is afkomstig van Socrates. Tot diens bezwaren, zoals opgetekend door Plato, behoorden het feit dat tekst onpersoonlijk is en niet toegesneden op een bepaalde communicatieve handeling tussen verschillende personen; dat het gebruik van tekst nadelig is voor het geheugen; dat tekst niet interactief is; en dat een eenmaal opgeschreven boodschap zich ongecontroleerd kan verspreiden, ook onder mensen voor wie die boodschap niet bedoeld is.

Hoeveel inzicht in de culturele betekenis van het schrift Socrates hiermee ook tentoonspreidde, zijn kritiek heeft de ongebreidelde verspreiding van deze baanbrekende uitvinding niet kunnen tegenhouden. Wereldlijk en kerkelijk gezag, maar ook de culturele elites hebben zich dan ook in alle tijden grote zorgen gemaakt over de vrije toegang tot de rijkdom aan ideeën die in tekst kon worden vastgelegd. Gebrek aan controle over wat mensen lezen is een terugkerende bron van ongerustheid. Die ongerustheid is vooral van politieke en sociale aard, maar de literatuur geeft ons ook afschuwwekkende voorbeelden van hoe slecht lezen kan zijn voor de geestelijke volksgezondheid: van Don Quichote via Madame Bovary en Catherine Morland tot *Fahrenheit 451*.

In 2002 haalde de Duitse neuropsycholoog Ernst Pöppel de publiciteit met veel fundamentele kritiek op het lezen, gestoeld op recente kennis van neurologische en cognitieve breinprocessen. Hij benadrukte dat het lezen een van de meest onnatuurlijke bezigheden van het menselijk brein was. Dat de mens kans heeft gezien spraak in schrift te formuleren is weliswaar een verworvenheid van duizelingwekkende betekenis. Maar daartoe gebruikt hij wel een deel van de hersenen dat eigenlijk andere taken heeft. Het vergt dan ook een moeizaam leerproces de hersenen die gigantische prestatie te laten leveren om alles wat in spraak uitgedrukt kan worden in een systeem van 25 tot 30 letters om te zetten.

Don Quichote, ontstegen aan de aan de wereld geketende geleerden en uitgevers nadat het lezen van romans zijn verbeelding had bevrijd (Illustratie van Gustave Doré).

Met de door Pöppel geschetste moeizame verwerking van het alfabetische schrift door onze hersenen lijkt de stevige plaats die het lezen zich in de loop van de eeuwen in de cultuur heeft verworven in tegenspraak – al zullen scholieren zijn beschrijving zeker herkennen. Wat Pöppel (en trouwens even goed Socrates en Plato) ook mogen beweren, het schrift is een uiterst succesvol communicatiemiddel gebleken. Het is in de cultuurgeschiedenis meegeëvolueerd met een opeenvolging van substraten, van kleitablet tot beeldscherm, en de daarbij behorende vermenigvuldigingstechnologieën, van handschrift tot digitale kopieën. De mensheid heeft meer aan het schrift te danken dan ze zich waarschijnlijk bewust is: literatuur, informatie, kennis, wetenschap en alles wat die teweeg hebben gebracht. Als ‘meem’ (het culturele equivalent van het gen) is het schrift dus zeer geslaagd; in ieder geval veel succesvoller dan de stelling van Pöppel zou doen verwachten.

Het schrift – en daarmee het lezen – heeft de ontwikkelingsgang van de geschiedenis uitstekend overleefd, inclusief de concurrentie van al die andere manieren om cultuur en kennis vast te leggen en te verspreiden: van fotografie en film in de

negentiende eeuw tot radio, televisie en internet in de twintigste. Vrijwel ieder nieuw medium ontlokte pessimistische contemporaine beschouwers de voorspelling dat het boek nu toch heus gedoemd zou zijn ten onder te gaan. Van Octave Uzannes laat-negentiende-eeuwse voorspelling dat een ‘phono-operagraph op zakformaat’, een goed alternatief zou zijn voor lezen bij ‘excursies naar de Alpen of de cañons van Colorado’, tot het hedendaagse spookbeeld van de ‘ontlezing’: er is met grote regelmaat gedacht dat het met het lezen van boeken wel eens spoedig gedaan zou kunnen zijn.

Al deze voorspellingen zijn gelogenstraf door de hardnekkigheid waarmee het lezen stand heeft weten te houden. Tot op de dag van vandaag zijn letters het belangrijkste medium voor de overdracht van kennis en cultuur. Tekst heeft dan ook een enorme zeggingskracht. Terwijl er zeker omstandigheden zijn waarin ook bijvoorbeeld beelden heel efficiënt betekenis kunnen overbrengen, blijft de hegemonie van de tekst onaangetaast. Een illustratie in een boek, een geluidsfragment op een website: ze zijn vrijwel altijd ondergeschikt aan het woord. Steeds worden ze schriftelijk ingeleid, beschreven, verantwoord, en geduid. Het schrift behoudt daarmee nog altijd een bepaalde plaats in de sociale orde.

Maar is de toekomst van het lezen wel zo zeker als de bloei van het geletterde leven in de laatste anderhalve eeuw zou doen vermoeden? Ik denk dat er redenen zijn om daar niet zonder meer van uit te gaan. Allereerst moeten we ons rekenschap geven van de cruciale rol van het onderwijs, dat er voor heeft gezorgd dat lezen zo’n vanzelfsprekende activiteit kon worden. Ik durf de stelling wel aan dat het met het lezen snel bergafwaarts zou gaan als leren lezen niet zo’n centrale plaats in de curricula zou hebben. Nog steeds is het onderwijs vrijwel geheel gebaseerd op boeken, en dus op lezen. Maar de aard van die boeken verandert wel snel en, belangrijker, boeken worden steeds meer vervangen door digitale leeromgevingen. Daarin krijgen ook bewegende beelden en geluid een prominente plaats. Dat is pedagogisch vast volstrekt legitiem: het draait om kennisoverdracht en soms is het veel efficiënter en effectiever tekst te vervangen door een film- of geluidsfragment, of een game. Maar de rol van tekst wordt in deze nieuwe mix wel minder belangrijk.

Ten tweede, al die negentiende- en twintigste-eeuwse nieuwe media waren geen tekstuele media en ze konden dus niet voorzien in de behoefte waarin tekst voorzag. Tekst leende zich voor een enorme variëteit aan communicatiebehoefte, zoals instructie, nieuws en vermaak, bedoeld voor de meest massale markt tot de meest marginale. Film, radio en televisie daarentegen kwamen vooral tot hun recht als een relatief groot publiek moest worden benaderd; een klein publiek vergde immers een

verhoudingsgewijs grote investering. Zo bekeken zegt het niet zo veel dat tekst de opkomst van de massamedia overleefde. Die vormden onvoldoende bedreiging voor datgene waar tekst goed in was. Het digitale medium daarentegen – van het www tot de iPad – is wél een tekstueel medium, want er valt onvoorstelbaar veel op te lezen. Sterker, als je niet kunt lezen, kun je het medium niet eens gebruiken. Tekst is in de digitale wereld zelfs zo belangrijk dat het aannemelijk is dat er nu meer, en door meer mensen, wordt gelezen dan ooit tevoren. (Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor schrijven: denk aan blogs, commentaren, Facebook-pagina's, Instant Messaging en sms'jes.) Op het eerste gezicht lijkt er dus alleen maar sprake van een verbetering van de positie van het lezen. Lezen is op zich inderdaad niet in gevaar – zolang we ons tenminste niet blind staren op letters op papier. Het lezen van papier lijkt inderdaad een knauw te krijgen van de digitale concurrentie; kijk er de cijfers maar op na: de groei van ebook-verkoop; de afname van het lezen als tijdsbesteding; het teruglopen van de omzet van de boekhandel.

Maar ik denk dat die verbetering van de positie van het lezen grotendeels schijn is. Wat is er aan de hand? In het digitale medium – computer, smartphone, tablets – is tekst niet de enige modaliteit. Bewegend beeld en geluid zijn eveneens alomtegenwoordig in dat ene allesomvattende medium, en niet alleen makkelijk af te spelen maar bovendien makkelijk zelf te produceren en publiceren. Dat betekent dat in tegenstelling tot de situatie in de twintigste eeuw die andere modaliteiten wel degelijk beginnen te concurreren met tekst als communicatiemiddel.

Bovendien vindt die concurrentie plaats in één en dezelfde digitale arena. Waren fotografie, film, radio, en televisie oorspronkelijk *gescheiden* media, nu is het web (net als de smartphone of de iPad) één enkele, onmetelijk grote mediale ruimte waarin alle modaliteiten in dezelfde stromen van enen en nullen samenkomen. Bewegend beeld en geluid vormen daarmee niet een concurrent op afstand, maar een voortdurend en nadrukkelijk aanwezig alternatief.

In een dergelijke omgeving is het waarschijnlijk dat meer aandacht en concentratie eisende vormen van lezen onder druk komen te staan. Een boek lezen op een apparaat dat tegelijkertijd toegang biedt tot die onmetelijke ruimte waarin altijd en overall allerhande mediaal lekkers op de loer ligt om je actief te verleiden zal veel discipline vergen. De digitale media geven het lezen misschien wel een injectie, maar het effect daarvan is vooral meer kwantiteit, niet kwaliteit. Hoe meer inspanning een tekst vraagt, hoe lastiger die het krijgt in de digitale leesomgeving. Het is dan ook al vaak geconstateerd dat teksten op internet bijvoorbeeld steeds korter en gefragmenteerder worden.

Phonographic Literature for the Promenade.

De negentiende-eeuwse iPod, de phono-operagraph van Albert Robida,
getekend voor 'La fin des livres' door Octave Uzanne (1894).

Stel nu dat Pöppel gelijk heeft en lezen een onnatuurlijke belasting voor het brein vormt. Ligt het dan in de digitale omstandigheden niet voor de hand dat de mens de weg van de minste weerstand zal kiezen? Dat wil zeggen dat hij ieder redelijk alternatief zal aangrijpen om niet te hoeven lezen? Als het meer om de *inhoud* van het verhaal gaat dan om de *vorm* ervan, zou hij dan niet een luisterboek, of zelfs een film prefereren boven de tekstuele variant?

Het ziet er dus niet zozeer naar uit dat er niet meer gelezen zal worden, maar dat tekst en lezen een kwalitatief minder belangrijke plaats zullen innemen. Het papieren boek vraagt toewijding, die de lezer vrij makkelijk op kan brengen; alle afleiding bevindt zich immers buiten het boek dat hij aan het lezen is. Bij het digitale lezen is het niet alleen zo dat het medium zelf de afleiding al in zich draagt, maar het neemt met geluiden en beelden bovendien een deel van de voorheen schriftelijke communicatie over. Daar komt nog bij dat onderzoek aantoont dat er buiten de al genoemde mediale en technologische effecten ook cognitieve verschillen bestaan tussen analoog en digitaal lezen van dezelfde tekst. Het ontbreken van de haptische dimensie van het lezen lijkt bijvoorbeeld het tekstbegrip te bemoeilijken.

In het licht van al deze observaties, kunnen we er nauwelijks onderuit dat de geletterdheid en leesvaardigheid waarmee kinderen de school verlaten ongemerkt verandert, en daarmee de aard van wat we geletterdheid noemen zelf. Als er minder en met minder toewijding wordt gelezen en de teksten korter worden, zal het gemak waarmee een schriftelijke bron kan worden ontleed verminderen, en daarmee het gemak waarmee een betoog (en misschien niet alleen een tekstueel betoog) wordt begrepen.

Op het in de wind slaan van Socrates' waarschuwing zijn tweeënhalf millennium lezen en een schriftgerichte samenleving gevolgd. Hoeveel tekst het digitale medium ons nu ook voorschotelt, het opent een perspectief op geheel andere vormen van kennis en cultuur, waarin het belang van tekst voor het eerst afneemt. De vraag is natuurlijk of dat erg is. Als met het afnemen van geletterdheid en leesvaardigheid tegelijk een minder groot beroep op het gebruik van deze vaardigheden wordt gedaan, hoeft niemand er in het dagelijks leven last van te hebben of zelfs maar iets in de gaten te hebben. Bovendien: als beeld en geluid de onnatuurlijkheid van de schriftelijke communicatie kunnen vervangen, kunnen we de vrijkomende hersencapaciteit voor andere dingen inzetten. Dat is pure winst. Hoe het ook zij, de aard van communicatie en dus die van de samenleving zal ingrijpend veranderen.